

וירפא את העם

יוסף דוד לוי

- א. מבוא - הרקע שקדם לפסח
- ב. מדוע לדחות את הפסח?
- ג. הבסיס ההלכתי: פסח שני
- ד. התייחסות חז"ל לפסחו של חזקיהו
- ה. הערכת דמותו של חזקיהו בכתוב
- ו. "חג המצות בחדש השני"?
- ז. "ביקש רחמים על עצמו" - מה ללמוד מתפילת חזקיהו?
- ח. "מימי שלמה בן דויד מלך ישראל"
- ט. "כלם טהרים": פסח חזקיהו ופסח בני הגולה
- י. סיכום

במאמר זה נעסוק בפסח שעשה חזקיהו, המתואר בספר דברי הימים (ב', פרק ל). השאלה המרכזית שבה נעסוק היא הערכת התנהגותו של חזקיהו בכתוב – האם הכתוב רואה בחיוב או בשלילה את אופן עשיית הפסח על ידי חזקיהו.

א. מבוא – הרקע שקדם לפסח

א.1. תקופת אחז ופקח – הקטסטרופה שקדמה למהפכה

כדי להבין כראוי את המצב שבו חזקיהו פועל, עלינו להתחיל בהזכרת הרקע ההיסטורי והדתי שבו פועל חזקיהו, הן בממלכת יהודה והן בממלכת ישראל.

בממלכת יהודה מלך אביו של חזקיהו, אחז. מבחינה דתית, מדובר במלך גרוע ביותר, שעבד עבודה זרה בהיקף נרחב, קיצץ את כלי המקדש וסגר את דלתותיו. בהתאמה, ה' העניש אותו במלחמות רבות והפסדים צורבים מול ארם, ישראל, אדום, פלשתים ואשור. אצל הארמים והאדומים אף נשארו שבויים מממלכת יהודה (פרק כח).

בממלכת ישראל שלט פקח בן רמליהו. פקח עשה את הרע בעיני ה', ובימיו הגלה מלך אשור ערים רבות בצפון הממלכה (מלכים ב טו, כז-כט), כנראה בגלל בקשה של אחז (ראו מלכים ב טז, ז-ט).

1. הפניות סתמיות בדברים להלן מכוונות לדברי הימים ב.

אם כן, אנו מגיעים לימי חזקיהו לאחר ששתי הממלכות ספגו אבדות רבות וכאשר רבים מבני שתי הממלכות נמצאים בשבי או בגולה. גם מבחינה דתית, כאמור, המצב גרוע מאוד בשתי הממלכות, ובין שתי הממלכות שוררת איבה קשה².

א.2. תחילת המהפכה של חזקיהו

על הרקע הקשה הזה, מתחיל חזקיהו לפעול:

ויעש הישר בעיני ה' ככל אשר עשה דויד אביו. הוא בשנה הראשונה למלכו בחדש הראשון פתח את דלתות בית ה' ויחזקם. ויבא את הכהנים ואת הלויים ויאספם לרחוב המזרח. ויאמר להם שמעוני הלויים עתה התקדשו וקדשו את בית ה' - להי אבתיכם והוציאו את הנדה מן הקדש. כי מעלו אבתינו ועשו הרע בעיני ה' - להינו ויעזבוהו ויסבו פניהם ממשכן ה' ויתנו ערף. גם סגרו דלתות האולם ויכבו את הנרות וקטרת לא הקטירו ועלה לא העלו בקדש ל-להי ישראל. ויהי קצף ה' על יהודה וירושלם ויתנם לזועה לזועה לשמה ולשרקה כאשר אתם ראים בעיניכם. והנה נפלו אבותינו בחרב ובנינו ובנותינו ונשינו בשבי על זאת. עתה עם לבבי לכרות ברית לה' - להי ישראל וישב ממנו חרון אפו. בני עתה אל תשלו כי בכם בחר ה' לעמד לפניו לשרתו ולהיות לו משרתים ומקטרים.

(דברי הימים ב כט, ב-יא)

כפי שניתן לראות, חזקיהו מתקן את העיוותים שיצר אביו – את הדלתות שאותן סגר אחז הוא פותח, ואת בית ה' שאותו זנח והרס הוא מטהר. חזקיהו מתייחס מפורשות הן לחטאים של הדורות הקודמים והן למצב הפוליטי הקשה. חלק מהמניע של חזקיהו למעשיו, הוא מצב החירום הלאומי שבו העם שרוי – "והנה נפלו אבותינו בחרב, ובנינו ובנותינו ונשינו בשבי על זאת. עתה עם לבבי לכרות ברית לה' - להי ישראל וישב ממנו חרון אפו".

הכהנים והלויים נענים לדבריו של חזקיהו:

ויבאו הכהנים לפנימה בית ה' לטהר ויוציאו את כל הטמאה אשר מצאו בהיכל ה' לחצר בית ה' ויקבלו הלויים להוציא לנחל קדרון חוצה. ויחלו באחד לחדש הראשון לקדש וביום שמונה לחדש באו לאולם ה' ויקדשו את בית ה' לימים שמונה וביום ששה עשר לחדש הראשון כלו.

(דברי הימים ב כט, טז-יז)

יש לתת את הדעת לתאריכים שבהם נערך טיהור המקדש – הכהנים והלויים מתחילים לטהר את המקדש באחד לחודש הראשון. לתאריך זה ישנה משמעות סימבולית, כיוון

2. אומנם, בנקודה הזו יש להעיר שעודד הנביא מצליח לשכנע את הישראלים להחזיר את השבויים מיהודה (כח, ט-טו), אך בכל זאת נראה שהתחושה הכללית היא של מלחמה עזה בין הממלכות.

שהוא היום שבו נחנך המשכן במדבר (שמות מ, ב)³. גם התיאור של טיהור המקדש כההליך שאורך שמונה ימים נראה שמתחבר לאותה המגמה, כאשר הוא מהדהד את שמונת ימי המילואים במשכן במדבר (ויקרא ח-ט).

התאריך 'אחד לחודש הראשון' מופיע גם בנבואת יחזקאל בקשר לטיהור המקדש:

כה אמר ה' - להים בראשון באחד לחדש תקח פר בן בקר תמים וחטאת את המקדש. ולקח הכהן מדם החטאת ונתן אל מזוזת הבית ואל ארבע פנות העזרה למזבח ועל מזוזת שער החצר הפנימית. וכן תעשה בשבעה בחדש מאיש שגה ומפתי וכפרתם את הבית. בראשון בארבעה עשר יום לחדש יהיה לכם הפסח חג שבעות ימים מצות יאכל.

(יחזקאל מה, יח-כא)

גם אצל יחזקאל טיהור המקדש מתחיל בא' בניסן, ממשך לז' בו ואחריו לפסח – ב"ד בניסן. אם קוראים את הפסוקים ברצף, נראה שניתן להציע שהפסח כאן הוא חלק מתהליך טיהור של המקדש, המתחיל בא' בניסן⁴.

הדמיון בין תיאור זה לתיאור שלנו בדברי הימים בולט⁵, ומחזק את השיפוט החיובי לדמותו של חזקיהו. אולם, בעוד אצל יחזקאל התהליך נגמר בפסח שיכול לחול במועדו, אצלנו כל חלק של התהליך לקח שמונה ימים, והוביל אותנו עד ל"ח בניסן, עמוק בתוך חג המצות.

ב. מדוע לדחות את הפסח?

וישלח יחזקיהו על כל ישראל ויהודה וגם אגרות כתב על אפרים ומנשה לבוא לבית ה' בירושלם לעשות פסח לה' - להי ישראל⁶. ויועץ המלך ושריו וכל הקהל בירושלם לעשות הפסח בחדש השני. כי לא יכלו לעשותו בעת ההיא כי הכהנים לא התקדשו למדי והעם לא נאספו לירושלם. וישר הדבר בעיני המלך ובעיני כל הקהל.

(דברי הימים ב ל, א-ד)

-
3. כינויו של בית המקדש 'משכן' הוא נדיר יחסית, וייתכן שאזכורו בדברי חזקיהו נועד לחזק את הקשר האסוציאטיבי לחנוכת המשכן במדבר.
 4. כדאי לשים לב גם לדמיון בין תיאור הטיהור ביחזקאל לתיאור נתינת הדם בפסח במצרים (שמות יב, ו-כב). עמדה על דמיון זה בהרחבה ד"ר טובה גנזל בשיעורה: "הכנת המקדש לפסח – מה בין חזקיהו, יאשיהו, יחזקאל ועזרא?", המופיע באתר התנ"ך של מכללת הרצוג ובערוץ היוטיוב.
 6. הרד"ק (ל, ב) מציע שפסוק זה מקדים את מה שיתואר בהרחבה החל מפסוק ה'. ייתכן שניתן להציע שפסוק זה מעיד על ניסיון שליחה של חזקיהו לקראת פסח ראשון, שלא צלח. מכל מקום, נראה בהמשך את חשיבותו של הפסוק להבנת יוזמתו של חזקיהו.

בהחלטה משותפת, מחליטים המלך חזקיהו, שריו ויושבי ירושלים כי יש לדחות את הפסח לחודש השני. להחלטה מופיעים בכתוב שני נימוקים:

א. הכהנים לא הספיקו להיטהר – "כי הכהנים לא התקדשו למדי".

ב. העם לא הגיע לחוג – "והעם לא נאספו בירושלים".

יש לציין שלפי מה שלמדנו לעיל, נראה שהייתה גם סיבה נוספת: לא סיימו לטהר את המקדש עד למועדו של הפסח. ייתכן שהכתוב כאן לא מציין אותה, כיוון שלו זו הייתה הסיבה היחידה – לא היו דוחים את הפסח (והיו עושים אותו על אף שלא הסתיים תהליך טיהור המקדש), אך מכל מקום נראה שגם סיבה זו היא חלק ממארג הסיבות לדחייה.

מי הוא אותו 'עם' שהיה אמור להיאסף בירושלים ולא נאסף? ניתן היה לחשוב שהכוונה לאנשי ממלכת יהודה, הממלכה שעליה מולך חזקיהו. אולם, כבר בפסוק הראשון של הפרק נאמר שחזקיהו "אגרות כתב על אפרים ומנשה" – חזקיהו מפנה את מבטו גם אל ממלכת ישראל. מגמה זו מתחזקת מאוד בהמשך הדברים:

ויעמידו דבר להעביר קול בכל ישראל מבאר שבע ועד דן לבוא לעשות פסח לה' - להי ישראל בירושלם כי לא לרב עשו ככתוב. וילכו הרצים באגרות מיד המלך ושריו בכל ישראל ויהודה וכמצות המלך לאמר בני ישראל שובו אל ה' - להי אברהם יצחק וישראל וישב אל הפליטה הנשאת לכם מכף מלכי אשור. ואל תהיו כאבותיכם וכאחיכם אשר מעלו בה' - להי אבותיהם ויתנם לשמה כאשר אתם ראים. עתה אל תקשו ערפכם כאבותיכם תנו יד לה' ובאו למקדשו אשר הקדיש לעולם ועבדו את ה' - להיכם וישב מכם חרון אפו. כי בשובכם על ה' אחיכם ובניכם לרחמים לפני שוביהם ולשוב לארץ הזאת כי חנון ורחום ה' - להיכם ולא יסיר פנים מכם אם תשובו אליו.

(דברי הימים ב, ל, ה-ט)

חזקיהו שולח קריאה נרגשת לממלכה הצפונית לשוב אל המקדש שבירושלים, ולמעשה ליצור אחדות דתית שלא הייתה כמותה מאז פילוג הממלכה⁷. על רקע המצב הקשה המשותף לשתי הממלכות, חזקיהו מבקש לעשות מאמץ משותף של חזרה בתשובה, ולזכות על ידי כך לרחמי ה'.

הרב ד"ר יואל בן נון⁸ וד"ר טובה גנזל⁹ מעלים השערה לקשר משמעותי בין הדחייה לחודש השני לבין הקריאה לממלכת ישראל – ירבעם בן נבט, המלך הראשון של ממלכת ישראל,

7. עמד על כך בהרחבה פרופ' מרדכי סבתו בשיעורו "חגיגות הפסח בימי חזקיהו", אתר התנ"ך של מכללת הרצוג.

8. "פסח ביחד", אתר התנ"ך של מכללת הרצוג.

9. בשיעורה שהוזכר לעיל (הערה 5).

קבע לעשות את חג הסוכות, האמור לחול בחודש השביעי, בחודש השמיני. יש המשערים כי לא הייתה זו קביעה מקומית לגבי אותו החודש, אלא קביעה כללית לגבי הלוח בממלכה – דחייה קבועה של חודש ביחס לחגים ביהודה. לפי השערה זו, ברור כי דחיית הפסח לחודש השני תאפשר ביתר קלות השתתפות בו של בני ממלכת ישראל¹⁰.

אם כן, סיבות מגוונות הניעו את חזקיהו לדחייה של הפסח לחודש השני: בעיה בהיטהרות הכוהנים, חוסר הגעה של העם – ובפרט של ממלכת ישראל – וכן תהליך טיהור המקדש שלא הסתיים עד זמן הפסח.

ג. הבסיס ההלכתי: פסח שני

עד כה עסקנו בשאלות עובדתיות – מה עשה חזקיהו, ומה היו המניעים שהניעו אותו לפעול כפי שפעל. אולם, עיקר מטרתנו במאמר זה היא לדון בשאלת הערכת מעשיו של חזקיהו, ובשיפוט שהכתוב נותן להם.

כדי לדון בשאלה זו, נראה תחילה את הציווי בתורה שנראה רלוונטי לענייננו:

ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם ולא יכלו לעשת הפסח ביום ההוא ויקרבו לפני משה ולפני אהרן ביום ההוא. ויאמרו האנשים ההמה אליו אנחנו טמאים לנפש אדם למה נגרע לבלתי הקריב את קרבן ה' במעדו בתוך בני ישראל. ויאמר אלהם משה עמדו ואשמעה מה יצוה ה' לכם. וידבר ה' אל משה לאמר. דבר אל בני ישראל לאמר איש איש כי יהיה טמא לנפש או בדרך רחקה לכם או לדרתיכם ועשה פסח לה'. בחדש השני בארבעה עשר יום בין הערבים יעשו אתו על מצות ומררים יאכלהו. לא ישאירו ממנו עד בקר ועצם לא ישברו בו ככל חקת הפסח יעשו אתו. והאיש אשר הוא טהור וברך לא היה וחדל לעשות הפסח ונכרתה הנפש ההוא מעמיה כי קרבן ה' לא הקריב במעדו חטאו ישא האיש ההוא. וכי יגור אתכם גר ועשה פסח לה' כחקת הפסח וכמשפטו כן יעשה חקה אחת יהיה לכם ולגר ולאזרח הארץ.

(במדבר ט, ו-יד)

בפסוקים אלו נאמר שמי שהיה טמא או רחוק ולא היה יכול להגיע ולעשות את הפסח, יכול לעשות את הפסח בחודש השני. נראה שדין זה יכול להסביר להתנהגותו של חזקיהו – גם אצלו היו טמאים ("הכהנים לא התקדשו למדי") ורחוקים ("והעם לא נאספו

10. נראה ברור ששיקול זה בפני עצמו לא היה גורם לחזקיהו לדחות את הפסח לחודש השני, ולכן הוא אינו נזכר בכתוב, אך הוא מתחבר למגמתו של חזקיהו (שכן מפורשת) שהעם יאספו לירושלים.

לירושלם"), ולכן דחה את הפסח. גם לשון הכתובים דומה – בסיפורנו נאמר: "כי לא יכלו לעשותו בעת ההיא", במקביל לאמור בתורה: "ולא יכלו לעשת הפסח ביום ההוא"¹¹.

אולם, נראה שבכל זאת ישנו הבדל בולט בין התיאור בתורה לסיפורנו – במדבר עם ישראל עשה את הפסח במועדו (במדבר ט, א-ה), והיו יחידים שלא יכלו להקריב את "קרבן ה' במעדו בתוך בני ישראל". כאן, לעומת זאת, העם כמכלול לא היה יכול לעשות את הפסח בזמן המתאים. האם גם כאן חל הדין של פסח שני?

נראה שמכל מקום יש כאן הרחבה מסוימת המיוסדת על דין פסח שני¹². האם צדק חזקיהו בהרחבה זו? נראה תחילה את התייחסותם של חז"ל לשאלה זו.

ד. התייחסות חז"ל לפסחו של חזקיהו

בבבלי מובאות כמה דעות ביחס לסיפורנו:

אין מעברין את השנה מפני הטומאה. רבי יהודה אומר: מעברין¹³. אמר רבי יהודה: מעשה בחזקיה מלך יהודה שעיבר את השנה מפני הטומאה ובקש רחמים על עצמו, דכתיב: "כי מרבית העם רבת מאפרים ומנשה יששכר וזבולון לא הטהרו כי אכלו את הפסח בלא ככתוב כי התפלל חזקיהו עליהם לאמר ה' הטוב יכפר בעד" (ל, יח). רבי שמעון אומר אם מפני הטומאה עיברו מעוברת אלא מפני מה ביקש רחמים על עצמו שאין מעברין אלא אדר והוא עיבר ניסן בניסן. ר' שמעון בן יהודה אומר משום ר' שמעון מפני שהשיא את ישראל לעשות פסח שני.

(סנהדרין יב, א-ב)

11. יש להוסיף כאן בקצרה נקודה נוספת: כבר עמדו רבים (למשל פרופ' יוני גרוסמן במאמרו "פסח – קרבן או סעודה", מובא באתר התנ"ך של מכללת הרצוג, VBM; פרופ' מרדכי סבתו וד"ר טובה גנזל בשיעוריהם שצוינו למעלה (הערות 7 ו-5); ורבים נוספים) על כך שפסח הוא קורבן שיוצר ברית לאומית בין ה' לבין עם ישראל, לכל אורך התנ"ך. הדבר בא לידי ביטוי, בין היתר, בעצם הדין של פסח שני – כיוון שמי שלא עושה את הפסח 'גורע' מהיכולת להקריב את "קרבן ה' במעדו בתוך בני ישראל", יש לתת לו הזדמנות שנייה. אם כן, אין מתאים מפסח שני לכינון ברית מחודשת בין העם בכללותו ובין ה'.

12. שאלה נוספת שיש לדון בה היא האם פסח שני מיועד דווקא למי שהיו לו נסיבות מאלצות חיצוניות שלא אפשרו לו לבוא ('אונס' בלשון חז"ל), או גם מי שלא עשה את הפסח במידה של זדון או רשלנות. לא נאריך בזה כרגע, בין היתר כיוון שקשה להגדיר מה מתוך הנסיבות שבסיפורנו הוא שגגה ומה הוא רשלנות שאינה מוצדקת.

13. הגמרא משנה את הגרסה של דברי רבי יהודה, האומר כאן "מעברין" – ל"אין מעברין", בגלל המשך דבריו ("אמר ר' יהודה..."), שבהם נראה שאסור לעבר את השנה מפני הטומאה. (יש לציין שבתוספתא (סנהדרין ב, י-יא) לא מתעוררת הסתירה הפנימית שבברייתא כאן, ושם נראה שרבי יהודה סבר שחזקיהו נהג נכון בכך שעיבר את השנה).

לפי פירוש הגמרא, כל החכמים המובאים כאן שותפים להנחה שחזקיהו נהג שלא כשורה, ומבססים זאת על כך ש"ביקש רחמים על עצמו". המחלוקת בין הדעות השונות היא בשאלה מה הייתה טעותו של חזקיהו.

לפי תנא קמא, רבי יהודה ורבי שמעון סוברים שחזקיהו עשה טעות הקשורה בעיבור השנה – עיבר את השנה מפני הטומאה או שעיבר אותה אחרי שכבר התחילה השנה החדשה בא' בניסן¹⁴. לפי דעות אלו, "החודש השני" הנזכר בכתוב אצלנו אינו באמת חודש אייר, אלא החודש השני למלכות חזקיהו (מלכ"ם ל, ב), או החודש שחזקיהו חשב שהוא ניסן, אך למעשה, כיוון שעיבור השנה שלו היה מוטעה, היה חודש אייר.

לפי רבי שמעון בן יהודה בשם רבי שמעון, חזקיהו גרם לישראל לעשות פסח שני. אולם, גם בדבריו ברור שחזקיהו עשה זאת שלא כהוגן.

תפיסה שחזקיהו נהג כהוגן בדחייתו את הפסח עולה בהצגת דעת רבי יהודה בירושלמי¹⁵:

ניתן לישראל לבנות הבית הבחירה, יחיד עושה פסח שני ואין צבור עושין פסח שני. ר' יודה אומר: ציבור עושה פסח שני, שכן מצינו בחזקיהו שעשה פסח שני, הדא הוא דכתיב [= זה הוא שכתוב:] "כי מרבית העם רבת מאפרים ומנשה וגו'"¹⁶.

(ירושלמי פסחים ט, א'¹⁷)

לפי גרסה זו, רבי יהודה מוכיח שציבור יכול לעשות פסח שני מכך שחזקיהו עשה פסח שני. ברור שהוא מניח שחזקיהו, אם כן, עשה פסח שני ונהג בכך כראוי¹⁸.

לפנינו, אם כן, דעות שונות בחז"ל בשתי שאלות: מה עשה חזקיהו – האם עיבר את השנה או גרם לעם לעשות פסח שני – והאם כמה שעשה הוא נהג כשורה. נראה שהדעה הרווחת יותר בחז"ל סוברת שחזקיהו לא נהג כשורה, וכן שהוא עיבר את השנה (בעיבור לא מוצלח). דעה זו מבוססת בעיקר על תפילתו של חזקיהו. נעסוק בתפילה זו בהמשך, ותחילה נדון בדברים המופיעים בחלקו הראשון של הסיפור.

14. לדעה זו שותפה גם המשנה (פסחים ד, ט): "ששה דברים עשה חזקיהו המלך על שלשה הודו לו ועל שלשה לא הודו לו [...] עיבר ניסן בניסן ולא הודו לו". יש לציין שהרמב"ם (בפירושו למשניות) טען שלא מדובר במשנה, ובכתב יד קויפמן קטע זה מופיע רק כתוספת בגיליון הדף.

15. כאמור בהערה 13, גם לפי התוספתא בסנהדרין רבי יהודה סובר שחזקיהו נהג כהוגן, אך לפי גרסת התוספתא בסנהדרין רבי יהודה הבין שמדובר בעיבור השנה ולא בעשיית פסח בחודש השני.

16. בהמשך הירושלמי מוצגות דעות הדומות למה שראינו בבבלי.

17. השו"ר גם לתוספתא פסחים ח, ד-ה.

18. אומנם, הפסוק שאותו מצטט רבי יהודה הוא אותו פסוק ממנו הוכיחו חז"ל במקומות אחרים שחזקיהו נהג שלא כראוי. לעניות דעתי, הראיה שהוא מביא, לפחות לפי הגרסה שבירושלמי (יש לדרון לגבי התוספתא בפסחים) היא מהחלק הראשון של הפסוק (כפי שכתב קרבן העדה שם; להצעה אחרת ראו פני משה שם).

ה. הערכת דמותו של חזקיהו בכתוב

הרד"ק תמה על השיטה הרווחת בחז"ל להבנת הסיפור:

ואני תמה על מה שאמרו רבותינו ז"ל: "עבר ניסן בניסן ולא הודו לו" [ראו הערה 14 – יד"ל], שהרי הכתוב אומר: "ויועץ המלך ושריו וכל הקהל בירושלים" – הנה הכתוב משמע כי הודו לו!

(רד"ק דברי הימים ב, ל, ב)

חז"ל טוענים שחכמי ישראל לא הסכימו עם חזקיהו. כנגד דבריהם טוען הרד"ק שמוכח מהפסוקים שהייתה הסכמה כללית בעניין: "ויועץ המלך ושריו וכל הקהל בירושלים לעשות הפסח בחדש השני" (ל, ב), ובהמשך: "ויישר הדבר בעיני המלך ובעיני כל הקהל" (שם ד).

הרלב"ג, המלבי"ם והחומת אנך דוחים קושיה זו של הרד"ק בכך שנאמר שחזקיהו התייעץ עם העם ועם השרים, אך עדיין ייתכן שהחכמים לא הודו לו. לעניות דעתי, תירוץ זה אומנם יכול להסביר כיצד דברי חז"ל אינם סותרים את הפסוקים, אך עדיין קשה לראות בו את פשוטו של מקרא. ברצף הפסוקים נראה שיש הסכמה ואין ביקורת, ואלמלי דברי חז"ל לא היינו מעלים בדעתנו אפשרות ביקורתית¹⁹.

לכל אורך התיאור של הפסח בסיפורנו ניכרת אווירה חיובית ושיפוט חיובי, מפורש או מובלע, של הכתוב למעשיו של חזקיהו. לאורך לימוד הסיפור נלך ונפרט את הטענה, וכעת נציג רק את החלקים החיוביים שנמצאים יחסית בתחילתו של הסיפור:

ראשית, כמו שהעיר הרד"ק, מוזכרת הסכמה טוטאלית למעשה, ולא מוזכרת כל התנגדות אליה. ניתן גם רוחב יריעה מפורט מאוד לדברי השליחים ששולח חזקיהו, מה שגורם לנו עצמנו לשמוע את נאומם ולהזדהות עם תוכנו. אם באלו עדיין אין ראיה מספיק מפורשת, נראה שבפסוקים הבאים, המתארים את עשיית הפסח, הדבר נהיה ברור לחלוטין:

ויהיו הרצים עברים מעיר לעיר בארץ אפרים ומנשה ועד זבלון ויהיו משחיקים עליהם ומלעגים בהם. אך אנשים מאשר ומנשה ומזבלון נכנעו ויבאו לירושלם. גם ביהודה היתה יד-ה-להים לתת להם לב אחד לעשות מצות המלך והשרים בדבר ה'. ויאספו ירושלם עם רב לעשות את חג המצות בחדש השני קהל לרב מאד. ויקמו ויסירו את המזבחות אשר בירושלם ואת כל המקטרות הסירו וישליכו לנחל קדרון. וישחטו הפסח בארבעה עשר לחדש השני והכהנים

19. נציין שנושא עיוננו במאמר הזה הוא השיפוט של הכתוב בדברי הימים את פסח חזקיהו. ייתכן לומר שספר מלכים, שאינו מזכיר כלל את הפסח הזה, סובר אחרת (ואולי חז"ל התבססו בין היתר עליו), אך יש בהשערה כזו ספוקלטיביות במידת מה.

והלויים נכלמו ויתקדשו ויביאו עלות בית ה'. ויעמדו על עמדם כמשפטם
 כתורת משה איש ה-להים הכהנים זרקים את הדם מיד הלויים.
 (דברי הימים ב ל, י-טז)

הראיה הברורה ביותר לשיפוט החיובי של חזקיהו היא הפסוק: "גם ביהודה היתה יד
 ה-להים לתת להם לב אחד לעשת מצות המלך והשרים בדבר ה'" (ל, יב). הכתוב אומר
 מפורשות שה' בכבודו ובעצמו סייע ליהודה להצטרף לפסח הגדול בחודש השני²⁰. ברור,
 אם כן, שעשיית הפסח הזה נתפסת כדבר חיובי. ראיה חזקה נוספת היא התיאור של עמידת
 הלויים "על עמדם כמשפטם כתורת משה איש ה-להים". בנוסף לראיות חדות אלו, נראה
 שגם התיאור של ההתקבצות הרבה לירושלים ותיאור הסרת העבודה הזרה המשולבת
 בתוך עשיית הפסח, מחזקים את התחושה החיובית העזה שהכתוב משרד ביחס למעשיו
 של חזקיהו.

ו. "חג המצות בחדש השני"?

נקודה מפתיעה בפסוקים שראינו היא שמלבד פסח בחודש השני, עושים חזקיהו והעם²¹
 גם את חג המצות בחודש השני: "ויאספו ירושלם עם רב לעשות את חג המצות בחדש
 השני קהל לרב מאד" (ל, יג; וראו גם פסוק כא).

על פי ההלכה, מי שעושה פסח שני לא עושה ביחד איתו את חג המצות. רק המצוות
 שנעשות בגופו של קורבן הפסח (ראו פסחים צה, א) נוהגות גם בפסח שני, אך בפסח שני
 "חמץ ומצה עמו בבית". הנחת מוצא זו היא שהניעה את הרד"ק, שהקשה כמו שראינו על
 ביקורת חז"ל על חזקיהו, לאמץ את התפיסה שמה שחזקיהו עשה היה עיבור של השנה
 (אלא שלדעתו זה היה עיבור 'תקין' של השנה). בחריפות יתרה כתב רבי יצחק אברבנאל:

ולא עבר המלך הקדוש הזה על "שמור את חדש האביב" (דברים טז, א) שהיה
 בחד' הראשון, ולא גם כן מהקריב את הפסח במועדו, ולא האכיל את ישראל
 חמץ בפסח בחדש הראשון, ח"ו!, ולא בדה חג מלבו בעשותו הפסח בחדש
 השני, כי לא הרשה הכתוב לעשות בחדש השני אלא מצות הפסח באכילתו
 לטמאים אבל המצות והחג גם הטמאים היו אוכלים ועושים אותם בחדש
 הראשון. [...] אבל האמת הוא כמו שפיר' הראב"ע שהפסח שעשה היה בחדש

20. כפי שהעיר פרופ' מרדכי סבתו בשיעורו, ייתכן שאלמלי "יד ה-להים" היו לחזקיהו מתנגדים שהיו סבורים
 שהמהלך שעשה אינו נכון, ואם הפסח לא נעשה בחודש הראשון – אין לעשותו בחודש השני.

21. כפי שהעיר לי אריאל מייקלסון, היוזמה בחג המצות בחודש השני אינה מפורשת בדברי חזקיהו ושליחיו
 שבתחילת הסיפור. ניתן להציע שבדומה לשבעת הימים הנוספים בסוף הסיפור (פסוק כג), גם כאן מדובר
 בהתארגנות עממית בעיקרה שלא דווקא חזקיהו יזם. לחילופין, ניתן להבין שהמשמעות הפשוטה
 והאוטומטית של קריאה לעשיית הפסח, לפחות מנקודת המבט של העם, כוללת גם קריאה לעשיית חג
 המצות (בדברים שלהלן מוצע הסבר שיכול לתת בסיס לתפיסה כזו של הקריאה לעשות את הפסח).

הראשון ובזמנו נעשה. אבל מה ששגג הוא שהיה לו לעבר השנה בסוף חדש אדר והוא עיבר ניסן בניסן מפני שישראל לא יכלו להתקבץ כלם והכהנים לא הטהרו ולא התקדשו למדי.

(אברבנאל שמות יב, א)

רבי יצחק אברבנאל טוען שאין מנוס מלומר שחזקיהו עיבר את השנה. אם נאמר שהוא לא עיבר את השנה, לא מובן מדוע עשו את חג המצות בחודש השני²². מן העבר השני, לומדים בדורנו²³ אומנם נוטים לומר שחזקיהו עשה פסח שני, אך רואים לכל הפחות את עשיית חג המצות בחודש השני כחריגה משורת הדין.

כמו שאמרנו לעיל, לפי חלק מהדעות בחז"ל חזקיהו כן עשה פסח שני. לדעתנו, זהו פשוטו של מקרא – לא ייתכן שהכתוב יכנה "החדש השני" חודש אחר מלבד אייר. אומנם, לפי השיטות בחז"ל שמבקרות את חזקיהו, ניתן לטעון שחזקיהו נהג שלא כשורה, והכתוב מכנה את החודש "החדש השני" על פי היחס הראוי לו, אך חזקיהו חשב שמדובר בחודש הראשון. כפי שראינו לעיל, לא נראה שישנו בכתוב רמז כלשהו לביקורת על חזקיהו, ולכן אין בעינינו מנוס מלפרש ש"החדש השני" הוא חודש אייר.

אולם, על כך באמת עלינו לשאול: האומנם שייך לעשות את חג המצות בחודש השני? כדי לענות לשאלה זו נרחיב מעט את היריעה, ונעסוק בשאלת היחס בין הפסח לחג המצות בתורה.

1.1. היחס בין פסח לחג המצות

הדעות שסוברות שאין לדחות את חג המצות לחודש השני נוקטות כדבר פשוט שחג המצות אינו חלק מחוקותיו ומשפטיו של הפסח, אלא חג עצמאי. להבנה זו יש בסיס מפורש בתיאורי החגים בחומש ויקרא ובחומש במדבר:

בחדש הראשון בארבעה עשר לחדש בין הערבים פסח לה'. ובחמשה עשר יום לחדש הזה חג המצות לה' שבעת ימים מצות תאכלו.

(ויקרא כג, ה-ו)

22. רבי יצחק אברבנאל מוסיף עוד שתי טענות: (א) חזקיהו לא נמנע מלהקריב את הפסח במועדו. בנקודה הזו ניתן לטעון אחד משני דברים – או שחזקיהו, ומי שיכול היה, אכן עשה את הפסח בחודש הראשון, או שהבינו שאם רוב הציבור אינו יכול לעשות את הפסח ניתן לעשותו בפסח שני. (ב) חזקיהו לא האכיל חמץ את ישראל בחודש הראשון. על זה ניתן להשיב בפשטות שאין אפשרות לדעת מה עשה חזקיהו בחודש הראשון – יכול להיות שמי ששמע על החג אכן לא אכל חמץ ואכל מצה גם בחודש הראשון, ובכל זאת כל הקהל עשו שוב את הפסח בחודש השני.

23. ד"ר טובה גנזל בשיעורה; הרב אביהוד שוורץ, במאמרו: "פסח חזקיהו ופסח יאשיהו", עלון שבות 173 (מופיע באתר אסיף).

ובחדש הראשון בארבעה עשר יום לחדש פסח לה'. ובחמשה עשר יום לחדש הזה חג שבעת ימים מצות יאכל.

(במדבר כח, טז-יז)

בשני התיאורים הללו נראה שישנו חג אחד החל ב"ד בניסן – חג הפסח, וחג אחר בט"ו בניסן, למשך שבעה ימים – חג המצות. אולם, כפי שהעיר הרב מרדכי ברויאר²⁴, אין זה התיאור היחיד המופיע בתורה. בחומש דברים אנחנו קוראים:

שמור את חדש האביב ועשית פסח לה' -להיך כי בחדש האביב הוציאך ה' -להיך ממצרים לילה. וזבחת פסח לה' -להיך צאן ובקר במקום אשר יבחר ה' לשכן שמו שם. לא תאכל עליו חמץ שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עני כי בחפזון יצאת מארץ מצרים למען תזכר את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך. ולא יראה לך שאר בכל גבלך שבעת ימים ולא ילין מן הבשר אשר תזבח בערב ביום הראשון לבקר.

(דברים טז, א-ד)

הכתובים כאן מציגים את אכילת המצות במשך שבעת הימים כהמשך ישיר לחג הפסח: "לא תאכל עליו חמץ, שבעת ימים תאכל עליו מצות". גם מבחינה מבנית – אחרי תיאור המצוות שקשורות בחג המצות, מסיים הכתוב: "ולא ילין מן הבשר אשר תזבח בערב ביום הראשון לבקר".

לא נכנס למלוא מורכבותה של הסוגיה²⁵, אך לענייננו מספיק לומר שבמובן מסוים אכילת המצות כל שבעת הימים היא המשך ל"על מצות ומררים יאכלוהו", שעליו נצטוונו גם בפסח שני (במדבר ט, יא). גם אם נקבל את הלכת חז"ל לפיה אין חובה לעשות חג מצות בחודש השני, ייתכן שחזקיהו ועמו חשבו שיש עניין וטעם לעשות זאת.

ז. "ביקש רחמים על עצמו" – מה ללמוד מתפילת חזקיהו?

כפי שראינו לעיל, הדעה הרווחת בחז"ל סוברת שחזקיהו טעה. כביסוס לטענה זו מזכירה אותה דעה שחזקיהו "ביקש רחמים על עצמו". נראה את ההקשר בכתוב שבו מופיעה בקשת רחמים זו של חזקיהו:

ויעמדו על עמדם כמשפטם כתורת משה איש ה-להים הכהנים זרקים את הדם מיד הלויים. כי רבת בקהל אשר לא התקדשו והלויים על שחיטת הפסחים לכל לא טהור להקדיש לה'. כי מרבית העם רבת מאפרים ומנשה יששכר וזבלון לא

24. פרקי מועדות א', ירושלים תשנ"ג (מהדורה שלישית), עמודים 93-104. תודה רבה למיקי פונקל שהפנה אותי לדברים.

25. כפי שמעיר הרב ברויאר, גם בפסוק מיחזקאל שצוטט לעיל (מה, כא) וגם בפסוקים בחומש שמות (בעיקר יב, יד, ביחס למה שלפניו ולמה שלאחריו) ברור שיש צירוף של חג הפסח וחג המצות לכדי חג אחד.

טהרו כי אכלו את הפסח בלא ככתוב כי התפלל יחזקיהו עליהם לאמר ה' הטוב יכפר בעד. כל לבבו הכין לדרוש ה-להים ה' -להי אבותיו ולא כטהרת הקדש. וישמע ה' אל יחזקיהו וירפא את העם.

(דברי הימים ב ל, טז-כ)

הכתוב מתאר את ניסיונם של הלויים לשמור על טוהרה עד כמה שאפשר: רבים מהקהל היו לא טהורים, ולכן הלויים שחטו עבורם את הפסחים. אף על פי כן, אותו חלק מהעם, מממלכת ישראל, "לא הטהרו", ולכן: "כי אכלו את הפסח בלא ככתוב". על זה נאמר: "כי התפלל יחזקיהו עליהם לאמר ה' הטוב יכפר בעד".

ברור, אם כן, שתפילתו של חזקיהו נבעה מכך שהיו בקהל אנשים שאינם טהורים, ולא מעצם ההחלטה לעשות את הפסח בחודש השני. וכך הקשה הרד"ק:

גם מה שאמרו וחלקו על מה שבקש רחמים חזקיהו, הרי מפורש – לפי שרבים מהם אכלו הפסח בטומאה, כמו שאמר: "כי אכלו את הפסח בלא ככתוב"!

(רד"ק דברי הימים ב ל, ב)²⁶

נראה, אם כן, שתפילתו של חזקיהו נצרכה בגלל אלו שעשו "לא כטהרת הקדש". חשוב להדגיש גם שאומנם חזקיהו נצרך לתפילה, אך תפילה זו נענתה – "וישמע ה' אל יחזקיהו וירפא את העם".

אולם, כאן עלינו לשאול שאלה אחרת: מדוע חזקיהו מרשה לעצמו לעשות פסח עם טמאים? ויותר מזה: מדוע ה' שומע לתפילתו?

נראה שחזקיהו, כפי שהדגשנו בפתיחה, הבין שמדובר בשעת חירום לאומית. ישנו צורך עז ללכד את העם ולהשיב אותו יחד לאביהם שבשמיים. בתוך הצורך הגדול הזה, חזקיהו משתדל לנהוג כהלכה, אך הוא מבין שלא יוכל למלא באופן מלא אחר כל הדרישות הנורמליות. הוא מחליט החלטה לא פשוטה – לתת²⁷ לאותם טמאים מהצפון לעשות את

26. המלבי"ם (ל, יח-כ) ניסה להציע יישוב לקושיה זו – לשיטתו, חזקיהו לא היה מתפלל בגלל בעיית עיבור השנה בפני עצמה, אלא כיוון שהעיבור לא השיג את מטרתו (העיבור לא הוביל לעשיית פסח בטוהרה), נוצר מצב שעליו חזקיהו התפלל. יש להעיר שדבריו מסבירים מדוע אף על פי שעיבר את השנה מפני הטומאה או שעיבר ניסן בניסן, נצרך להתפלל על כך שהיו טמאים, כלומר: המלבי"ם מצליח להסביר כיצד לשלב את הגורם שחז"ל הוסיפו בתוך התיאור שבכתוב. אולם, אין בדבריו תשובה לשאלה: למה חז"ל מחפשים בעיה אצל חזקיהו, כשהבעיה מפורשת בכתוב? לכך עדיין אין לנו תשובה.

27. אומנם, ידידי שמואל פוקס טען שניתן להבין שהפסוקים אינם מדברים על החלטה יזומה של חזקיהו לקרוא לטמאים לקחת חלק בפסח. לפי הצעתו, יש להבין שחזקיהו קרא לשבטי ישראל מתוך הנחה שהם יבואו טהורים, והתברר רק אחרי הגעתם שלא כולם היטהרו כראוי, כאשר כבר היה קשה מאוד להפריד אותם מהקהל.

הפסח, "בלא ככתוב", ולהתפלל לה' שיסלח לו. ה' מקבל את ההתנהגות הזו, ומרפא את העם²⁸.

אם כן, למדנו מכאן יסוד חשוב – ישנם מצבים קיצוניים שבהם ייתכן לעבור על ההלכה, בתורת מעין "הוראת שעה"²⁹. אולם, גם במצב נדיר שכזה, עלינו להימנע כמה שיותר מלעבור על ההלכה, ומה שעוברים – צריך רחמי שמים רבים כדי שיתקבל³⁰.

ח. "מימי שלמה בן דויד מלך ישראל"

היחידה האחרונה של הסיפור שלנו מדגישה ומחדדת ביתר שאת את השיפוט החיובי של ההחלטה לעשות פסח שני:

ויעשו בני ישראל הנמצאים בירושלם את חג המצות שבעת ימים בשמחה גדולה ומהללים לה' יום ביום הלויים והכהנים בכלי עז לה'. וידבר יחזקיהו על לב כל הלויים המשכילים שכל טוב לה' ויאכלו את המועד שבעת הימים מזבחים זבחי שלמים ומתודים לה' - להי אבותיהם. ויועצו כל הקהל לעשות שבעת ימים אחרים ויעשו שבעת ימים שמחה. כי חזקיהו מלך יהודה הרים לקהל אלף פרים ושבעת אלפים צאן והשרים הרימו לקהל פרים אלף וצאן עשרת אלפים ויתקדשו כהנים לרב. וישמחו כל קהל יהודה והכהנים והלויים וכל הקהל הבאים מישראל והגרים הבאים מארץ ישראל והיושבים ביהודה. ותהי שמחה גדולה בירושלם כי מימי שלמה בן דויד מלך ישראל לא כזאת

ככלל, קריאה זו בפסוקים נראית אפשרית. אומנם יש להעיר שנראה מפסוק יז שהייתה התארגנות מסודרת במהלך ההקרבה המתייחסת לטמאים, ולכן נראה שלא מדובר בטמאים שהקריבו בעל כורחו של המלך, אך בהחלט ייתכן שמלכתחילה חזקיהו היה מעדיף שאנשים אלו לא יצטרפו כלל לפסח שבירושלים. מכל מקום, גם לפי קריאה זו – דומני שאנו רשאים להניח שחזקיהו היה מסוגל מבחינה טכנית למנוע מהטמאים (או למצער מרבים מהם) להקריב, והוא בחר שלא לעשות זאת ביחס לאותם טמאים שכבר באו לפסח בירושלים. גם בכך ישנו חידוש משמעותי שדברינו להלן מכוונים אליו.

28. במשמעות רפואה זו נחלקו המפרשים – הרד"ק והמצודות מפרשים שהכוונה לסליחת העוון, כמו בפסוק "רפאה נפשי כי חטאתי לך" (תהלים מא, ה) ופסוקים נוספים. לעומת זאת, הרלב"ג כותב: "וירפא העם מהחלי שהביא ה' עליהם על עונם זה".

29. רופ"ו מרדכי סכתו הפנה לדברי הראי"ה קוק: "לפעמים כשיש צורך בהעברה על דברי תורה, ואין בדור מי שיוכל להראות את הדרך, בא הענין על ידי התפרצות. ומכל מקום יותר טוב הוא לעולם שיבוא ענין כזה על ידי שגגה, וכזה מונח היסוד של 'מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין'. רק כשהנבואה שרויה בישראל אפשר לתקן ענין כזה על ידי הוראת שעה, ואז נעשה בדרך היתר ומצוה בגלוי. ועל ידי סתימת אור הנבואה, נעשה תיקון זה על ידי פרצה ארוכת זמן, שמדאבת את הלב מצד חיזיוניותה, ומשמחת אותו מצד פנימיותה" (שמונה קבצים ב, ל).

הדברים האלו הם כמובן רדיקליים וחריגים, ולא בטוח האם ואיך ניתן לקבלם במלואם, אך מכל מקום רעיון דומה לזה עשוי לעלות מסיפורנו.

30. הסיפור הזה, כאמור, אינו מופיע בספר מלכים, וייתכן שיש עניין להסתיר אמירה כזו כדי שלא תיהפך לרחבה מדי. מכל מקום, נראה לנו ברור שזה המסר בסיפורנו.

בירושלם. ויקמו הכהנים הלויים ויברכו את העם וישמע בקולם ותבוא תפלתם למעון קדשו לשמים.

(דברי הימים ב ל, כא-כז)

עשיית חג המצות מתוארת הן כזמן של שמחה גדולה ומרשימה והן כזמן של וידוי. אחר כך מגיע החידוש הגדול – החלטה של "כל הקהל" לעשות שבעה ימים נוספים. השמחה כאן יוצאת מגדר הרגיל, ומלווה עם זאת בקדושה ובקורבנות רבים. סוף התיאור – בתפילה נוספת שמתקבלת – נותן גושפנקה – להיות נוספת לתהליך כולו³¹.

הכתוב משווה במפורש את המאורע לימי שלמה – "כי מימי שלמה בן דויד מלך ישראל לא כזאת בירושלים". מלבד השוואה גלויה זו, עשיית הפסח פעמיים מקבילה למה שהיה בחג הסוכות בימי שלמה: "כי חנכת המזבח עשו שבעת ימים והחג שבעת ימים" (ז, ט). בנוסף, גם בחנוכת המזבח על ידי שלמה הוא התפלל תפילה שנשמעה לשמיים, ויותר מזה, שם נקבע כי ה' "ישמע השמים" את התפילות שיתפללו לפניו במקדש (ראה ו, יד-מב, ובתשובת ה' שם ז, יב-כב). גם תיאורי השמחה הרבה משותפים לשני האירועים (ראו למשל שם ו, י). הקבלה זו מעמידה את חזקיהו כמעין 'מקים מחדש' של המקדש, ומאחד מחדש של הממלכה ("שלמה בן דויד מלך ישראל"!): כמו שהייתה לפני הפילוג.

ט. "כלם טהרים": פסח חזקיהו ופסח בני הגולה

ד"ר ברכי אליצור³² הציעה שיש להשוות בין הפסח של חזקיהו לפסח המתואר בספר עזרא:

ויעשו בני הגולה את הפסח בארבעה עשר לחדש הראשון. כי הטהרו הכהנים והלויים כאחד כלם טהורים וישחטו הפסח לכל בני הגולה ולאחיהם הכהנים ולהם. ויאכלו בני ישראל השבים מהגולה וכל הנבדל מטמאת גוי הארץ אלהם לדרש לה' - להי ישראל. ויעשו חג מצות שבעת ימים בשמחה כי שמחם ה' והסב לב מלך אשור עליהם לחזק ידיהם במלאכת בית ה-להים - להי ישראל.

(עזרא ו, יט-כב)

בתיאור הפסח של השבים מהגולה מודגשת מאוד הטהרות של הכהנים, הלויים והעם: "כי הטהרו הכהנים והלויים כאחד, כלם טהורים". האוכלים אף מוגדרים בתור "השבים מהגולה וכל הנבדל מטמאת גוי הארץ". בנוסף, מתוארת כאן עשייה של חג מצות "שבעת

31. תיאור של לווים וכהנים המברכים את העם מופיע גם בתיאור חנוכת המשכן (שמות לט, מג; ויקרא ט, כב-כג), ואולי יש פה זיקה נוספת בין הפסח המתואר פה לחנוכת המשכן.

32. בשיעורה: "מדוע לא נעשה חזקיהו משיח – עיון משהו במלכים, ישעיהו ודברי הימים", אתר התנ"ך של הרצוג.

ימים בשמחה", כמו אצל חזקיהו. גם הכינוי "מלך אשור" הניתן כאן באופן ייחודי למלך פרס, מהדהד את רקע תקופתו של חזקיהו.

אם אכן יש כאן הקבלה מכוונת, נראה שמוצגים כאן שני מודלים מנוגדים – הפסח של חזקיהו היה גדול ומרשים והצליח לכנס אליו את כל העם. מצד שני, דווקא בגלל זה לא הצליחו לשמור בו באופן מלא על טוהרה. לעומת זאת, הפסח של שבי הגולה אומנם נעשה על ידי קבוצה מצומצמת (ראו עזרא ב, סד), אך הוא מצליח להיות כטוהרת הקודש.

י. סיכום

למדנו על המצב הקשה שבו מתחיל חזקיהו את מהפכת הטיהור שלו, שבתוכה מגיע גם הפסח. חזקיהו מתעקש לעשות פסח עם כל עם ישראל, ועד כמה שניתן בטוהרה. התעקשות זו מניעה אותו, להצעתנו, לדחות את הפסח לחודש השני. נראה מהכתוב שעצם הדחייה אינה דבר חריג שנתקל בביקורת, ואילו העובדה שיש טמאים שאוכלים מהפסח היא הבעיה, אך גם עליה ה' סולח. ראינו שהשיפוט של הכתוב לכל אורך הסיפור הוא חיובי, כפי שעולה מהתערבות ה' בסיפור, מהנופך הדרמטי והחיובי של המעשים ומההקבלות למקומות אחרים (משה; שלמה). חתמנו בהערה על הקבלה אפשרית בין הפסח הזה לפסח שבספר עזרא, שמציב מודל מנוגד לפסח חזקיהו.

יהי רצון שה' ישמע במהרה את תפילותנו וירפא את העם ואת העולם כולו, וכן שנזכה במהרה בימינו לאכול מן הזבחים ומן הפסחים כטוהרת הקודש.

מפני מה ניתנה תורה במדבר? ללמדך, שאם
אין אדם מפקיר עצמו כמדבר הנה, אינו
זוכה לדברי תורה. מה המדבר אין לו סוף,
כך היא התורה אין לה סוף, שנאמר: "ארבה
מארץ מדה, ורחבה מני ים". וכשם שאין
לה סוף, כך אין למתן שכרה סוף, שנאמר:
"מה רב טובך אשר צפנת ליראיך"...

- פסיקתא דרב כהנא יב, יח -

מדבריה